

ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД В ДОСЛІДЖЕННЯХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ

COMPARATIVE METHOD IN THE RESEARCH OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PHENOMENA AND PROCESSES

Соломаха А.Г., к.ю.н., адвокат

В статті висвітлені особливості використання порівняльного методу в дослідженнях адміністративно-правових явищ і процесів. Наголошено, що іноді в дисертаційних дослідженнях перераховуються методи наукового пізнання адміністративно-правових явищ: а) без розуміння змісту конкретного методу; б) у відриві від структури дисертації; в) у відриві від остаточних висновків в дисертації, адже методологія використовується, в першу чергу, для отримання науково-обґрунтованих результатів дослідження, яке не відповідає методологічним потребам власне його дослідження. Тобто простежується суттєвий розрив між методологією (як засобом дослідження), змістом дослідження (як формою наукового доказування) та результатами дослідження (як знаннями, які отримані в результаті поєднання наукової методології та вмінь і досвіду дослідника). З'ясовано, що до факторів, що обумовлюють необхідність використання порівняльного методу в дослідженнях адміністративно-правових явищ відносяться: 1) наявність малодослідженого чи дискусійного адміністративно-правового явища, зміст якого можна уточнити шляхом порівняння із однотипним правовим явищем, яке є сталим у юридичній науці; 2) необхідності порівняння одного і того ж адміністративно-правового явища чи процесу в різних історичних періодах; 3) необхідності обґрунтування нової ідеї, підходу, вчення, концепції, теорії чи гіпотези шляхом її порівняння із основними постулатами інших теоретичних концепцій. Зроблено висновок, що значення порівняльного методу для розвитку науки адміністративного права важко переоцінити. По-перше, при його використанні вдається уникнути повторень загальних положень, які притаманні всім однорідним правовим явищам, і зосередити увагу лише на тих, що характеризують особливості окремих адміністративно-правових явищ. По-друге, порівняння відкриває великі можливості для розуміння історичних процесів та їх закономірностей, що відбувалися і відбуваються як на національному, так і всесвітньому рівні у сфері адміністративно-правового регулювання та до тонкощів пізнати особливості як національного адміністративно-правового регулювання, так і адміністративно-правового регулювання у всесвітньому масштабі і в окремих країнах світу. По-третє, порівняльний метод допомагає відсіювати «неспроможні» наукові концепції, вчення і теорії від «потенційно-перспективних».

Ключові слова: адміністративне право, наука адміністративного права, методологія, адміністративно-правові явища, адміністративно-правові процеси, предмет дослідження, порівняльний метод.

The article highlights the peculiarities of using the comparative method in the research of administrative and legal phenomena and processes. It is emphasized that sometimes the methods of scientific knowledge of administrative and legal phenomena are listed in dissertation studies: a) without understanding the content of a specific method; b) in isolation from the structure of the dissertation; c) in isolation from the final conclusions in the dissertation, because the methodology is used, first of all, to obtain scientifically substantiated research results; d) in the form of a chaotically random list, which is possible when the author of the study borrows such a list of methods from another study that does not meet the methodological needs of his own study. That is, there is a significant gap between the methodology (as a means of research), the content of the research (as a form of scientific proof) and the results of the research (as knowledge obtained as a result of the combination of scientific methodology and the skills and experience of the researcher). It has been found that the factors determining the need to use the comparative method in the study of administrative-legal phenomena include: 1) the presence of an understudied or controversial administrative-legal phenomenon, the content of which can be clarified by comparing it with a legal phenomenon of the same type, which is stable in legal science; 2) the need to compare the same administrative-legal phenomenon or process in different historical periods; 3) the need to substantiate a new idea, approach, doctrine, concept, theory or hypothesis by comparing it with the main postulates of other theoretical concepts. It was concluded that the importance of the comparative method for the development of the science of administrative law is difficult to overestimate. First, when using it, it is possible to avoid repetition of general provisions that are inherent in all homogeneous legal phenomena, and to focus attention only on those that characterize the peculiarities of individual administrative and legal phenomena. Secondly, the comparison opens up great opportunities for understanding historical processes and their regularities that took place and are taking place both at the national and global level in the field of administrative and legal regulation, and to learn in detail the peculiarities of both national administrative and legal regulation and administrative legal regulation on a global scale and in individual countries of the world. Thirdly, the comparative method helps to screen out "untenable" scientific concepts, teachings and theories from "potentially promising" ones.

Key words: administrative law, science of administrative law, methodology, administrative-legal phenomena, administrative-legal processes, subject of research, comparative method.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Чи використовується сьогодні на повну потужність потенціал такого методу дослідження адміністративно-правових явищ і процесів як порівняльний метод? Традиційно в юридичній науці склалися враження, що порівнювати між собою можна лише складні (системні) правові явища, які мають між собою достатньо велику кількість відмінностей, наприклад, порівнювати адміністративне право України, як галузі національного публічного права, із адміністративним правом країн ЄС з континентальною правовою системою або адміністративно-правове регулювання публічної служби в Україні із відповідним правовим регулюванням в США чи інших країнах світу. Втім, майже в кожному дослідженні адміністративно-правових явищ чи процесів використовується порівняльний метод. Суб'єкт дослідження іноді цього навіть не усвідомлює і інтуїтивно використовує даний

метод дослідження для пояснення особливостей чи відмінностей того чи іншого адміністративно-правового явища чи процесу. При цьому, предметом дослідження не обов'язково виступають складні (системні) адміністративно-правові явища. Наприклад, адміністративний договір як один із інструментів публічного адміністрування часто порівнюють із цивільно-правовими договорами [1, с. 47–53; 2, с. 35–40]. Тобто, порівняльний метод широко використовується не тільки в науково-дослідній діяльності [3; 4], а й правотворчій (зокрема, під час імплементації засад європейського законодавства в адміністративне законодавство України [5, с. 87–90]) і правозастосовній діяльності (наприклад, під час конституційної процедури визнання підзаконного адміністративно-правового акту неконституційним [6, с. 43–52]).

Втім, не дивлячись на те, що порівняльний метод широко використовується в дослідженнях адміністративно-правових явищ, методологія адміністративного

права принципово продовжує розглядатись як об'єкт таких наук як філософія та теорія держави та права. Переконані в тому, що кожна галузева правова наука (в тому числі і наука адміністративного права) має свою методологію, яка, по-перше, базується на загальних уявленнях про методи дослідження, що пропонують філософія і теорія держави та права, по-друге, має специфіку використання при дослідженні адміністративно-правових явищ, що повинно охоплюватись об'єктом і предметом відповідної науки. Наприклад, в спеціальній літературі, яка присвячена проблемам адміністративного права, відсутні публікації, в яких би загалом розкривалась специфіка використання порівняльного методу в сучасних дослідженнях адміністративно-правових явищ і процесів, а також його використання в історичному контексті. Методологія науки і предмет дослідження не можуть бути штучно відірвані один від одного, що іноді стверджується в науковій літературі, коли оголошують методологію науки виключно предметом теорії держави та права та загальною для всі без виключення юридичних наук.

В цих умовах, вважаємо актуальним дослідження як в цілому методології науки адміністративного права, так і безпосередньо особливостей використання порівняльного методу в дослідженнях адміністративно-правових явищ та процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Про загальну кризу методології юридичної науки і особливо в науці адміністративного права висловлювали свої думки такі адміністративісти як В. Авер'янов, Т. Коломоєць, В. Колпаков, О. Миколенко, С. Пономарьов та ін.

Разом з тим, аналіз «Вступу» дисертаційних досліджень з проблем адміністративного права показує, що в рубриці «Методи дослідження» методи наукового пізнання правових явищ перераховуються іноді: а) без розуміння змісту конкретного методу; б) у відриві від структури дисертації (є намагання вказати всі без виключення підрозділи дисертації, але відсутній логічний зв'язок між обраними методами і структурою дослідження); в) у відриві від остаточних висновків в дисертації, адже методологія використовується, в першу чергу, для отримання науково-обґрунтованих результатів дослідження; г) у вигляді хаотично випадкового переліку, що можливо, коли автор дослідження запозичує такий перелік методів із іншого дослідження, яке не відповідає методологічним потребам власне його дослідження. Тобто простежується суттєвий розрив між методологією (як засобом дослідження), змістом дослідження (як формою наукового доказування) та результатами дослідження (як знаннями, які отримані в результаті поєднання наукової методології та вмінь і досвіду дослідника).

Постановка завдань. Основним завданням, розв'язанню якого присвячена дана стаття, є дослідження особливостей використання порівняльного методу в дослідженнях адміністративно-правових явищ і процесів.

Виклад основного матеріалу. Перше питання, яке можна висвітлити на початку даної публікації, це визначення переліку тих факторів, що обумовлюють використання порівняльного методу в дослідженнях адміністративно-правових явищ і процесів.

1. Одним із основних факторів, що обумовлюють необхідність використання порівняльного методу дослідження, це наявність малодослідженого, проблемного у визначенні змісту чи «нового» для науки адміністративного права явища чи процесу, які виступають безпосереднім предметом дослідження. Прикладів в науці адміністративного права чимало. Зокрема, про необхідність розробки Адміністративно-процедурного кодексу заговорили політики та юристи-теоретики ще з кінця 90-х років

минулого століття. Втім, чіткого уявлення серед адміністративістів про те, що таке адміністративна процедура і чим вона відрізняється від адміністративного процесу не було (в спеціальній літературі було представлено понад десять концепцій їх співвідношення). Тобто поняття «адміністративна процедура» було і новим, і малодослідженим явищем в науці адміністративного права в кінці 90-х років XX століття. Хочемо зазначити, що і сьогодні, не дивлячись на прийняття у 2022 році Закону України «Про адміністративну процедуру» [7], змістовне наповнення поняття «адміністративна процедура» залишається в юридичній науці достатньо дискусійним, а тому для розкриття змісту, особливостей і видів адміністративної процедури науковцям доведеться використовувати порівняльний метод дослідження. Наприклад, у 2010 році побачила світ монографія О. І. Миколенка «Теорія адміністративного процедурного права» [8], в якій вчений досліджував, в тому числі, і таке правове явище як «адміністративна процедура». Завдяки використанню порівняльного методу О. І. Миколенко обґрунтував авторську позицію, по-перше, щодо співвідношення і взаємозв'язку понять «правова процедура» і «юридична процедура», по-друге, щодо співвідношення адміністративної процедури із адміністративним процесом. Тому і не дивно, що вчений в сучасних публікаціях достатньо критично висловився стосовно положень Закону України «Про адміністративну процедуру», де є намагання законодавця без чіткого змістовного визначення закріпити поняття «адміністративна процедура» за вузькою і в той же час чітко не окресленою нормативно-правовим актом сферою суспільних відносин [9, с. 40–48]. Тобто через офіційних посередників (суб'єкти, що наділені правом офіційного тлумачення положень нормативно-правового акту) населення України буде дізнаватись про те, як розуміти та реалізовувати ту чи іншу вимогу правового акту. На нашу думку, чим більше посередників між нормою адміністративного права та суб'єктом реалізації даної норми, тим більше можливостей для «маніпуляцій» в сфері адміністративно-правового регулювання з боку публічно-владних суб'єктів.

В даному випадку порівняльний метод використовується як спосіб пізнання невідомого (маловідомого, дискусійного) правового явища шляхом порівняння з відомим, тобто відбувається з'ясування якостей (властивостей, ознак, проявів) невідомого правового явища за допомогою його порівняння з якостями, властивостями, ознаками або іншими проявами однотипного відомого правового явища.

2. Наступним фактором, що обумовлює потребу використання порівняльного методу дослідження, це наявність необхідності порівняння одного і того ж адміністративно-правового явища чи процесу в різних історичних періодах. В такому контексті порівняльний метод використовується в науці адміністративного права обмежено, тобто в межах одного параграфу дисертації чи максимум в межах одного чи двох розділів науково-дослідної роботи. Це робиться для того, щоб звернути увагу на особливості розвитку правового явища у його динаміці – з моменту виникнення і по сьогодні. Наприклад, О. І. Миколенко у вже згаданій нами монографії окремо виділяє два розділи: «Історія адміністративного процедурного права» (Розділ 3 монографії) та «Історія науки адміністративного процедурного права» (Розділ 4 монографії), де, по-перше, порівнюючи норми адміністративного права, прийняті у різні часи, показує як поступово змінювався зміст адміністративно-правового регулювання відносин у суспільстві, по-друге, порівнюючи висловлені в різні часи погляди на науку адміністративного права показує як змінювався її зміст в історичному контексті [8].

В даному випадку порівняльний метод використовується як спосіб визначення закономірностей розвитку адміністративно-правового явища шляхом порівняння його проявів у різні часові відрізки. Коли відстежуються

та фіксуються закономірності розвитку певного адміністративно-правового явища, то це дає можливість передбачати у майбутньому певні зміни якостей (властивостей, ознак, проявів) даного правового явища. Таким чином, можна говорити про наступний фактор, що обумовлює необхідність використання порівняльного методу в дослідженнях адміністративно-правових явищ і процесів.

3. Таким фактором виступає необхідність обґрунтування нової ідеї, підходу, вчення, концепції, теорії чи гіпотези шляхом її порівняння із основними постулатами інших теоретичних концептів. В даному випадку використання порівняльного методу може дати позитивний ефект лише у синтезі із критичним аналізом, адже «життєздатність» нової концепції повинна бути доведена шляхом підтвердження неспроможності інших конкуруючих концепцій пояснити всі особливості адміністративно-правового буття. Цікавими в цьому сенсі є дві дисертації Р. С. Мельника та О. Г. Набокової. Так, Р. С. Мельник в своїй комплексній праці «Система адміністративного права України» (2010 р.) [10] використав порівняльний метод в двох значеннях: а) дослідив історію розвитку системи адміністративного права починаючи з давніх часів і закінчуючи сучасністю та порівняв їх; б) запропонував нову систему адміністративного права, яка враховує сучасні виклики в суспільстві та тенденції розвитку адміністративного права і яка, на відміну від інших наукових підходів, представлених в спеціальній літературі, не гальмує процес розвитку адміністративного права як публічної галузі сучасної системи права України. Сьогодні ці ідеї покладені в основу освітніх програм більшості закладів вищої освіти юридичного спрямування.

О. Г. Набокова, наприклад, проаналізувавши та порівнявши між собою різні концепції визначення змісту публічного адміністрування прийшла до висновку, що всі вони не відповідають методологічним потребам сучасних досліджень адміністративно-правових явищ і процесів, і вже на підставі цього запропонувала своє авторське бачення як змісту, так і сфер використання поняття «публічне адміністрування» [11]. Тобто робота побудована на протиставленні постулатів концепції публічного адміністрування, запропонованої О. Г. Набоковою, і постулатів інших сучасних концепцій публічного адміністрування, що представлені в науковій і навчально-методичній літературі.

На підставі сказаного можна стверджувати, що порівняльний метод припускає три підходи:

1) синхронічний, тобто порівняння об'єктів (правових ідей, явищ і процесів), що існують одночасно (наприклад, порівнюємо між собою сучасні інститути оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень в адміністративному та судовому порядку);

2) діахронічний, тобто порівняння одного чи двох і більше об'єктів (правових ідей, явищ і процесів), що існували в різні часові відрізки (наприклад, порівнюємо між собою особливості правового регулювання адміністративної відповідальності в умовах сьогодення із особливостями правового регулювання даного інституту в різні історичні періоди);

3) синхронічно-діахронічний (змішаний), тобто відбувається порівняння як об'єктів, що існували в різні часові відрізки, так і об'єктів, що існують на даний момент в правовій дійсності (наприклад, порівнюємо сучасне адміністративне законодавство у сфері міграції, по-перше, із законодавством, яке регулювало міграційні відносини у радянський період, в Австро-Угорській імперії тощо, по-друге, із міграційним законодавством сучасних країн ЄС). Так, О. І. Миколенко досліджував та порівнював норми адміністративного процедурного законодавства, що функціонували в різні історичні періоди, із сучасними нормами, а також порівнював і зіставляв між собою сучасні норми адміністративного процедурного права та норми адміністративного процесуального права [8].

Друге питання, яке, на нашу думку, слід висвітлити в межах даної публікації, це визначення переліку умов, при наявності яких не можна застосовувати порівняльний метод в дослідженнях адміністративно-правових явищ та процесів.

По-перше, порівняльний метод втрачає своє методологічне значення при порівнянні між собою двох чи більше об'єктів, які є малодослідженими в юридичній науці, дискусійними у визначенні змісту, а також «новими» для науки адміністративного права. Наводити якісь конкретні випадки таких помилок в науково-дослідних працях вважаємо некоректним і нетолерантним по відношенню до інших науковців. Втім, дискусії про співвідношення і порівняння понять «адміністративне провадження» та «адміністративна процедура», на нашу думку, позбавлені будь-якого наукового сенсу, бо зміст як першого, так і другого поняття є дискусійним, а тому будь-яка дискусія з цього приводу перетворюється в наукову демагогію.

По-друге, порівняльний метод втрачає своє методологічне значення при порівнянні несумісних між собою об'єктів, наприклад, порівняння системи адміністративно-деліктного законодавства із системою центральних органів виконавчої влади. Теоретично таке порівняння можливе, з огляду на те, що і в першому, і в другому випадку мова йде про систему, тобто взаємозв'язану і взаємоузгоджену між собою сукупність елементів. Втім, для адміністративного права таке порівняння не буде мати ані теоретичного, ані практичного значення.

По-третє, порівняльний метод набуває позитивного значення в дослідженнях адміністративно-правових явищ лише у випадку об'єднання його методологічних властивостей із потенціалом інших методів наукового пізнання правової дійсності (діалектичний метод, логіко-семантичний, структурно-функціональний і ін.). Саме по собі порівняння адміністративно-правового регулювання взаємовідносин між органами виконавчої влади та приватними особами в Україні і, наприклад, Італії дає лише нові знання про те, що існує в українському законодавстві, але відсутнє в Італії, і навпаки – є в Італії, але відсутнє в законодавстві України. Щоб від цього та подібних досліджень була користь для розвитку адміністративного права України, необхідно щоб отримані знання були використані у дослідницькій, правотворчій і правозастосовній діяльності в Україні. Це можна зробити, якщо дослідник окрім порівняльного методу дослідження буде активно використовувати і інші методи наукового пізнання.

Наприклад, в кінці XIX та на початку XX століть юристи-науковці перебільшували методологічне значення порівняльного методу, вважаючи його «мегаметодом». Сьогодні прихильників такого погляду вже нема, бо порівняльний метод набуває свого методологічного потенціалу лише у сукупності із іншими методами наукового пізнання правової дійсності. Із-за цього можна зустріти в науковому середовищі недооцінку методологічних властивостей порівняльного методу. Мовляв, в точних (природничих) науках використання порівняльного методу дає нові знання, які розвивають науку, тоді як в гуманітарних науках (до яких відноситься і наука адміністративного права), порівняння відбувається виключно до відомих ознак відомих явищ і отримані знання набувають форми констатації фактів, що збагачує об'єм знань про об'єкт дослідження, але не сприяє розвитку науки. З огляду на це, порівняльний метод набуває в системі методів наукового пізнання адміністративно-правових явищ і процесів допоміжного характеру.

Третє питання, яке набуває своєї актуальності в межах даної публікації, це формування на підставі активного використання порівняльного методу в дослідженнях правових явищ нових наукових напрямів – порівняльне правознавство, порівняльне адміністративне право і ін. Значення порівняльних наук полягає у тому, що вони сприяли

не тільки якісним зрушенням в юридичній науці, а й встановили зв'язок між різними науками. Так, порівняльне адміністративне право свої дослідження пов'язує із досягненнями науки адміністративного права України, науки міжнародного права, науками адміністративного права в різних країнах світу і ін.

Не можна заперечувати важливість для розвитку національного права порівняльного правознавства, яке спрямоване на порівняльне вивчення існуючих правових систем та національних систем права.

Якщо враховувати національний та міждержавний рівень регулювання суспільних відносин, то в сучасній науці адміністративного права можна говорити про наступні рівні порівняння:

а) порівняння адміністративного права України із особливостями адміністративно-правового регулювання в континентальній та англо-саксонській правовій системі;

б) порівняння адміністративного права України із адміністративним міжнародним правом;

в) порівняння адміністративного права України із адміністративно-правовим регулюванням в ЄС (європейське право);

г) порівняння адміністративного права України із адміністративним правом конкретної держави світу;

ґ) порівняння адміністративного права із іншими галузями національного права, а також порівняння адміністративно-правових явищ із правовими явищами, що регламентуються іншими галузями права;

д) порівняння адміністративно-правових явищ і процесів між собою.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

На підставі проведеного дослідження зроблено наступні висновки.

До факторів, що обумовлюють необхідність використання порівняльного методу в дослідженнях адміністра-

тивно-правових явищ відносяться: 1) наявність молододішеного чи дискусійного адміністративно-правового явища, зміст якого можна уточнити шляхом порівняння із однотипним правовим явищем, яке є сталим у юридичній науці; 2) необхідності порівняння одного і того ж адміністративно-правового явища чи процесу в різних історичних періодах; 3) необхідність обґрунтування нової ідеї, підходу, вчення, концепції, теорії чи гіпотези шляхом її порівняння із основними постулатами інших теоретичних концепцій.

Порівняльний метод втрачає своє методологічне значення в науці адміністративного права при наявності наступних умов: а) при порівнянні між собою двох чи більше об'єктів, які не мають чіткого змістовного наповнення в юридичній науці; б) при порівнянні несумісних між собою об'єктів; в) якщо порівняльний метод використовується у відриві від інших методів наукового пізнання правової дійсності.

Значення порівняльного методу для розвитку науки адміністративного права важко переоцінити. По-перше, при його використанні вдається уникнути повторень загальних положень, які притаманні всім однорідним правовим явищам, і зосередити увагу лише на тих, що характеризують особливості окремих адміністративно-правових явищ. По-друге, порівняння відкриває великі можливості для розуміння історичних процесів та їх закономірностей, що відбувалися і відбуваються як на національному, так і всесвітньому рівні у сфері адміністративно-правового регулювання та до тонкощів пізнати особливості як національного адміністративно-правового регулювання, так і адміністративно-правового регулювання у всесвітньому масштабі і в окремих країнах світу. По-третє, порівняльний метод допомагає відсіювати «неспроможні» наукові концепції, вчення і теорії від «потенційно-перспективних».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Теремецький В.І., Книш С.В. Розмежування адміністративних і цивільних правовідносин у сфері охорони здоров'я в Україні. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Том 2. С. 47-53.
2. Грін О.О. Адміністративні договори в доктрині та системі джерел адміністративного права ФРН та України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 35-40.
3. Кубасенко А. В. Адміністративно-правове регулювання забезпечення прав та свобод громадян у діяльності правоохоронних органів України: порівняльний аспект: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2011. 220 с.
4. Іващенко О. Ю. Оскарження адміністративних послуг у Великій Британії та Україні (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національний авіаційний університет. Київ, 2012. 234 с.
5. Бережна К.В. Особливості імплементації європейського принципу правової стабільності в національне адміністративне законодавство. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 17. Том 1. С. 87-90.
6. Берназюк Я.О. Темпоральний підхід до вирішення колізій у законодавстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 72: частина 2. С. 43-52.
7. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
8. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. 336 с.
9. Миколенко О.І. Практичне значення положень Закону України «Про адміністративну процедуру» (критичний аналіз). *Правова держава*. 2022. № 47. С. 40-48.
10. Мельник Р.С. Система адміністративного права України: дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 415 с.
11. Набокова О.Г. Публічне адміністрування: наукове трактування, види, місце в сучасній системі правових категорій: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2024. 220 с.